

JEGYZETEK

¹ J. R. Sinner: *Catalogus Codd. MSS. Bibl. Bern.*, III. 1772. 492—521.; H. Hagen: *Catalogus Codd. Bern.* 1875. 174—178.

² F. Trechsel: *Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin.* Bd. II. Lelio Sozini und die Antitrinitarier seiner Zeit. Heidelberg, 1844. 488—489. Szövegközi rövidítése ezután: TPA II.

³ A tétéleket dr. Zsindely Endre baráti közvetítésével dr. Chr. v. Steiger, a berni Bürgerbibliothek könyvtárosa fotokópián bocsátotta rendelkezésemre.

⁴ J. Trausch: *Schrittstellerlexikon... der Siebenbürger Deutschen.* Bd. II. Kronstadt, 1870. 102.; Régi Magyar Költők Tára. Szerk. Szilády Áron, VI. köt. Bp. 1896. 324—325.

⁵ Dr. Zsindely Endre szíves közlése. A levél ide vonatkozó mondata: „Conclusiones illas, quas ad te mitto, velim quum primum potueris una cum Helti literis cures Heidelbergam perferendas...” Lelőhelye: Bibl. publ. de Geneve, cod. lat. 118. fol. 46. et 1815.

⁶ Jakab Elek: *Kolozsvár története.* II. köt. Bp. 1888. 174—175.

⁷ E vita anyagával „A Heidelbergi Káté deformálódása az antitrinitarizmussal vívott harcokban” c. tanulmányomban foglalkozom a Heidelbergi Káté jubileumi emlékkönyvében.

⁸ Jakab Elek: *Dávid Ferencz emléke.* Bp. 1879. 75.

⁹ Török István: *a kolozsvári ev. ref. collegium története.* I. köt. Kolozsvár, 1935. 11.

¹⁰ Bod Péter: *Magyar Athenás [Nagyszeben].* 1766. 214—215.

¹¹ S. Szabó József: *A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben.* Loesche: „Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban” c. fordított művének függeléke. Debrecen, 1912. 162. s. kk.

A 12. tételben a *Sabelliani* elnevezés alatt a III. század első felében élt Sabelius híveit kell érteni, kik szerint az Atya, Fiú és Szentlélek csak különböző elnevezései az egy Istennek.

A *szentírás helyeknél* az eredeti szövegben az egyes könyveknek csak a fejezetszáma van jelezve, a versszám azonban nem. Mi e gyakorlatot megtartottuk.

KELEMEN LAJOS

ADATOK ÖT SZÉKELYFÖLDI UNITÁRIUS TEPLOMKASTÉLY TÖRTÉNETÉHEZ

A Székelyföldön kevés volt a megerősített templom, s ezek túlnyomólag a keleti részen épültek. A százok hasonló rendeltetésű emlékeivel összehasonlítva, e templomok a legtöbb helyen jóval egyszerűbbek és gyakran kisebb méretűek is.

Csíkban és Udvarhelyszékben csak egyszerű kőkerítés adja a templom erődített jellegét, mindössze a homoródszentmártoni és a székelyderzi templomkastély jelentékenyebb. Legtöbb efféle emlék Háromszéken volt; itt Orbán Balázs¹ tizennégyet sorol fel. Ezeknek felét ismét csak kőkerítés övezi, csupán a bölöni, illyefalvi, kézdiszentléleki, lemhényi, nagyajtai, sepsiárkosi, sepsiszentgyörgyi és zabolai volt a kőfalakon kívül bástyákkal is ellátva. Az ilyen építményeket régi adataink várnak, kastélynak nevezik. Ott, ahol megmaradtak, ez a nevük ma is.²

Nem véletlen, hogy a háromszéki templomkastélyok mind a közlekedés fő vonalába s ezzel az ellenség útjába is esnek, mert ezeket is, mint a szászok nagyszámú hasonló építményét, gyakorlati követelmény: a védekezés szüksége hozta létre. Mivel pedig építtetésük tekintélyes költségbe került, azért a forgalom útjába eső községek közül is mindig csak a nagyobbakban találhatók.³

Történeti forrásainknak egyik legsajnálatosabb hiánya, hogy a székelyföldi templomerőségek építéséről alig van krónikás vagy okleveles adatunk. E tekintetben csak Marosvásárhely kivétel. A marosvásárhelyi, tulajdonképpen templomerődítésnek indult vár építéséről ugyanis Nagy Szabó Ferenc krónikája⁴, a városi levéltár néhány szűkszavú adata, a református egyházközség, valamint a szabó-, a szöcs- s a lakatos- és a csiszárcéh számadáskönyvei mégis elég bő tudósítással szolgálnak. A többi összes székelyföldi templomerődítésről együtt sincs annyi adatunk, mint erről az egyről. De kevés az adatunk a templomkastélyok és erődítések múltjáról általában is.

Éppen ezért örömmel kell fogadnunk minden itt-ott felbukkanó olyan írott emléket, mely ezekről az építményekről szól.

Ilyenek maradtak reánk az Unitárius Egyházközség kolozsvári levéltárában az 1789-i püspöki vizsgálati jegyzőkönyvekben.

Ebben az évben ugyanis Lázár István unitárius püspök a Torda-Aranyos, Udvarhely, Keresztúr és Háromszék körüli unitárius egyházközségeket meglátogatván, útjáról 800 lapot meghaladó izmos, ívrét nagyságú jegyzőkönyv készült⁵; ez az egyházközségeknek jó és bő állapotrajzát nyújtja. A jegyzőkönyvben a már említett négy unitárius egyházkör összes egyházközségeinek megtaláljuk a teljes ingatlan birtokállományát; ezenkívül találhatunk művelődés- és művészettörténeti adatokat, műemlék jellegű templomok, úrasztali szerelvények, harangok leírásával és fölirataival együtt.

A templomok közt több, azóta elpusztult kisebbszerű műemlékünk is van. Számos máig megmaradt műemlék jellegű templomunknak pedig ezekben a vizsgálati jegyzőkönyvekben van a legrégebb leírása, mert az unitárius egyháznak a XVII. század derekától kezdődő korábbi vizsgálati jegyzőkönyveiben ehhez hasonló részletes leírásokat egyáltalában nem találunk.

Öt templomerőség leírását a templomokkal együtt itt alább közöljük belőle. Az utóbbiakat különösen azért, mert mind középkori templomok. Közülük a nagyajtaiban és a székelyderzsiben freskók maradtak fenn.⁶ Mindenik a reformációval, a nép áttérése folytán került az unitáriusok kezére.

Mindezeknek a templomoknak a homoródszentmártonin kívül ma is megvan az erődítménye. Minthogy ezeket a XIX. század hatvanas éveiben Orbán Balázs mind feldolgozta, így jó alkalmunk lehet, hogy az 1789-i és a 70 évvel ezutáni állapotokat összehasonlítsuk, és Orbán értékes adatait kiegészítsük. Az összehasonlítások alapján és ezeket néhány más adattal is kiegészítve, az öt templomkastélyról a következő megállapításokat tehetjük:

Bőlön. A ma is meglevő templomkastély építéséről nincs biztos adatunk. Lebontott templomáról azonban — melyet Orbán⁷ a XV. század végéről valónak ítélte — tudjuk, hogy 1512-ben, Szent Katalin tiszteletére építtették. A kastély 1611-ben ostromot állott ki. 1789-ben négy

bástyája volt, s belül megvoltak még a lövőtornácai. A vizsgálati jegyzőkönyvből megállapítható, hogy ma is meglévő harangtornyát 1788-ban renoválták, és akkor emelték egy ölnyivel magasabbra is. A feliratot, mely ezt a javítást megörökítette, Orbán nem közli.

Homoródszentmárton. Templomkastélya Bethlen Gábor fejedelem-sége alatt (1613—29) épült. Az erről szóló oklevél elmondja, hogy midőn Báthory Gábor fejedelem az ellene bejött törököt nem tudta feltartóztatni és fejedelemségéből elmozdították (1613), a homoródszentmártoniak őt a hadban híven követték. Ezalatt, távollétükben, otthon családjukat és mindenüket váratlanul tatár had lepte meg, és mérhetetlen kárt okozott nekik, mivel nem volt erősített helyük, ahová az otthon maradottak a nem remélt veszély elől megvonhatták volna magukat. Ebből okulva, gondoskodni kívántak magukról, s Bethlen Gábor fejedelemtől kőso- adományt nyerve céljukra, a templomot kőfallal övezve annyira megerősítették, hogy a hirtelen és véletlen ellenséges megrohanás elől családjuknak és értékeiknek oltalmat nyújtott. I. Rákóczi György fejedelem éppen ezért 1636. június 24-én kiállított kiváltságlevelében megengedte a homoródszentmártoniaknak, hogy maguk közül egy tisztességes és szorgalmas rangosabb székelyt s melléje őt közrendű gyalog-puskás székelyt a templomerősség őrizetére háború idején is otthon tarthassanak.⁸

Az 1789-i leírásból megállapítható, hogy a templomkastélynak mind a kerítése, mind hat bástyájából három már akkor omlófélben volt. Orbán Balázs itt hét bástyáról tesz említést. Az 1789-i jegyzőkönyv 13, Orbán 14 erősítő kőlabát említ a templomhoz építve. Orbán nem közli a szószék feliratát, melyet különben lehet, hogy azért nem vett észre, mert azon rendszeren takaró állott. Téves Orbánnál a karzat feliratában Szász György (helyesen: Szakács) neve, s nincs megemlítve a festőasztalos, Muzsnai György, aki pedig híres énlaki festett székely betűs feliratot és mennyezet festményeket is készített.⁹

Nagyajta. A templomkastély építése idejéről nincs adatunk. Az unitárius püspöki vizsgálati jegyzőkönyvek tanúsága szerint a templomkastély tulajdonjogát 1732-ben hosszas civódás után úgy állapították meg, hogy a templomkastély a politikai község, a templom az unitárius egyházközség tulajdona.¹⁰

Az 1789-beli leírás három bástyáról tud, Orbán Balázs pedig négyet említ.¹¹ Ugyanő a templomban levő 1710-beli feliratokról nem szól.

Sepsiárkos. A templomkastély építési ideje ismeretlen. Orbán Balázs¹² falain az 1639-es évszámot látta, s megjegyezte, hogy az erődítmény régebbi ennél az időnél. Erről az évszámról az 1789-i leírás nem tud. Orbán idejében már a mai, 1830. június 3-tól 1833-ig épült templom állott; erről ő bizonyára azért nem szól, mert az épületnek nincsen műbecse. Az 1789-beli leírásból az vehető ki, hogy az egykori sepsiárkosi templom a boltozat súlyát hordozó kőlabakkal (támasztópillér) ellátott csúcsíves ízlésű épület volt.

Székelyderzs. A templomkastély építésének ideje nem ismeretes. Legrégibb adatunk 1661. október 11-ről szól róla. Ekkor a derzsiak a szeptember 14-én megválasztott Apafi Mihály fejedelemtől — kinek anyja éppen Petki Borbála, Derzsi Petki János leánya volt — kastélyukhoz néhány őrzőt kérnek. A kastélynak az 1789-i leírása 4, Orbán Ba-

lázs¹³ 5 bástyáját említi. A különbséget a derzsi unitárius egyházközség jegyzőkönyvének az az adata magyarázza meg, hogy a kerítés nyugati oldala 1830-ban leomolván, az egyházközség azt egy új bástyájával együtt újraépíttette¹⁴.

1. Bőlön

Vagyon egy fundus a falu dereka széliben, a falun fellyül lévő hegyen, melynek vicinussa alólról a parochialis házhoz feljáró ut, másfelől azon fundus és Bereczk József interna sessiója között levő falu uttya, harmadik felől a ref. Eccla templom cinterme, és negyedik felől az unitárius Eccla parochialis fundussa. Melly circumveniált fundus körülvéttetik jó magos kőfallal, vagyis várral, melynek tetején körös-körül rész szerént faragott kövekből, rész szerént téglákból különböző formájú csipkézések vadnak, s azokon alol kilövő ablakocskák, és ezekenél belőlről körös-körül volt építve folyosó, sendellyes fedél alatt, tölgyfából; melynek észak felőlről való mintegy harmad része pro nunc leromolva, több része is pedig megrongyóllott fedéllel vadnak. Továbbá ezen várnak vagyon beléje ragasztott négyszegeletű, két kőbástyája cserépfedél alatt, s ezek közül egyiknél, um. a napkeletre levőnél, vagyon ezen bástyának felső részében s egy egyszersmind az előbb leirt folyosóban feljárást szolgáltató tölgyfa grádics; amelly bástyák három contignatióra lévén elrekesztve, ezekben és az ezek alatt lévő alsó részben bémenetelt engedő négy nagy aítók vadnak. Harmadik helyen pedig a várba bejáró ajtónál vagyon ugyan veres cserépfedél alatt recenter a közelebbről mult 1788-ik esztendőben az unitaria eccla tulajdon költségével renováltatott s rész szerént egy ölnyi magasságra annak alkalmatosságával e novo elévaltattott négyszegletű szép torony; annak tetejében új pléhgomb s e felett jó magas száron álló nyolcszegletű meg aranyozott pléh csillagzat. Benn a toronyban három harangok, mellyekről alább, az eccla ingó javaik között lészen bővebb emlékezet.

A toronyban a várnak belső felin való oldalán, a bolthajtáson lévő bejárás felett vagyon a toronyba bejárást szolgáltató négyszegeletű ajtó, előtte levő deszka tölgyfa tornáccal, s ebben feljárást engedő, fél síng helylén két ölnyi hosszúságú tölgyfa új grádicsal együtt. A toronynak négy oldalain kívülről egyéb cifrázatok között vagynak mutató órának iratott számok, annak rendi szerént: ezeken pedig alol, napkelet felől való oldalán sárga festéssel ezen irás: *Eröss Torony az Urnak Neve, ahoz folyamodik az Igaz és megtartatik. Pnov. 18. 10,* s ezen inmediate alol: *Psal —LXI.W. 4. Légy eröss Torony az ellenség ellen.* Északról pedig ezek: *Renovat. Ao. 1788, mégpedig olyan udőben, mellyben egyik kezünkkel munkálkodtunk, másikba fegyvert tartottunk, Neham 4. 17., Lévén a Törökkel való háboru. Insp. Curator volt T. Gazdag Miklós Ur, Eccla Curatora Vitéz Kandal Péter, Egyháziak pedig: Küsgyörgy Pál Gyalog Katona és Pál Mihály Lovas Huszár.* Ezen alol ismét vagyon ilyen irás: *Pap Szolga Ferencz, Schola-Mester: Nagy István.* Délről ugyan fekete festékbe, három darabban: *Renovat. 1788. Di 20 Aprilis,* és északról való oldalán a mutató számokon fellyül ugyan az Esztendő szám, um. 1788.

Ezen torony alsó oldalához vagyon ragasztva harmadik, ugyan négyszegű, megrongyallott sendellyfedél alatt kőbástya, mellynek falai

is meghasadozva ruinoso vagynak. Amelly is alább megnevezett más két ép bástyákban gabonataró szuszékok, más sok edények vagynak, mellyekben szoktak állani az eccla tagjainak s rész szerént más falubelieknek is gabonájok. A várnak dél felől való oldalában kívülről építetve vagyon egy küsded bástyácska, négyszegletű, a földben mélyen béeresztve, mellynek magossága a vár fokával majd egyenlőleg és teje, mint a vár foka, csipkézve vagyon. Ennek két ti. felső és alsó részeire, mellyek a föld színén fellyül vagynak, bójárást két ajtók szolgáltatnak. Harmadik része pedig ezen bástyácskának a föld színén aloll vulgo tömlötznek nevezetett, s ma is ugy nevezetik. Mellybe bójáró ajtó vagy juk vagyon, ezen bástya középső része fenekén.

A várbán benn, középbén vagyon az ecclának kőből épült, napkelet felől való részében bolthajtásos és napnyugot felől való nagyobb részében mennyezetes szép nagy temploma s e körül előlről két, hátról pedig hat kőlábok és a templomba bémenetelt engedő két aítók előtt négy-négy lábokra bolthajtással épült két tornácok vadnak; mindezek az említett kőlábakkal és egész templommal együtt lévén veres cserépfedél alatt. Mely mindgyárt nevezett két tornácok, amint az frontispiciumokon levő irások is mutattyák és az adjuratusok is bizonyittyák, építették ex fundamento a fennebb mult 1776 esztendőben. Deszkás lévén mind a kettőnek, ugy az egész templomnak is pavimentuma, mely templom két aítai fenyődeszkából valók, béléssel és párkányozással vassorkokkal és zárokkal.

Benn a templomban párkányos kőfundamentumon téglából kerekdeden recenter épült praedikállószék, felette pedig mettszéses, festékes, aranyazással készült deszkavelum, feliben helyeztetett aranyos pellicannal ékesítve. A praedikállószék előtt ugyan deszka, tarkáson festett pulpitus, feliben helyheztetett három aranyoztatott gombu fekete mutatótábla. Ezen pulpitus körül az éneklő mester és gyermekek helye különös rekesztésben, e megött a miniszterek borulószéki, ennek ellenében pedig e diametro egy háttas, borított, fedeles, boruló jókora szék és egyebütt mind a férfiak, mind az asszonyok számára való deszka borulószékek és a templom alsó végében keresztül deszkából készült szinehagyott festékes kar, a templom oldalán abban feljárást szolgáltató hasonló grádicsal együtt. Azon corusban süvegtartó két fogasok és harmadik, a ministerek széke felett a falra felszegezetett hasonló fogas vadnak, egy lajtorjával edgyütt, mely mindgyárt említett chorusból, annak felső grádittsa végéről a templom-mennyezetnek szegeletén lévő ajtócskán vagyon accessus a templom hijjára. Világosittják pedig a templomot hat üvegablakok, három részekből állók, mellyek kívülről vasrostélyjal provisi vadnak dél felől.

A vizitáció 1789. február 21. és 22-én az ingatlan belsőségeket megvizsgálva, a jegyzőkönyv 8. pontja szerint a kastély és templomot rendben találta¹⁵.

2. Homoródszentmárton

Egy fundus vagyon a falunak napnyugot felől való alsó szegeletiben, in vicinitatibus északról az unitaria ecclesia t. mesterséglakjóságá, napkeletről, délről és napnyugotról a temető körös-körül. Ke-

rittetik ezen fundus romladozásban levő magas kőkastéllyal, mely körül vagynak szintén pusztuló- s omlófélben levő 6 bástyák is, hárma jobbcaska, hárma pedig ennek igen megromladozott állapottyában. A mesterségudvara felől levő bástyának külső napkeleti oldalán ilyen írás olvastatik: *Gál Ferentz*; belől napnyugoti ablakának oldalán is ilyen írás vagyon: *Hic fuit Val: Sz: Már: A.D. 1677.*

Ezen kastélyban bemenetelt észak és napkelet között enged egy kőből épült, sendellyel fedett gángos, vagyis bóthajtásos torony alatt lévő vaspántos, vassorkas, erős cserfa ajtó. A bolt alatt bemenve, bal kézre vagyon a toronyban feljáró vassorkas, zár nélkül való ajtó. A torony oldalán is ilyen írás: *RE. A. 1775.*

A kastélynak belső kerületein még helyen-helyen megvagynak a rongyos sendellyes árnyékok is, két bástyán is rongyos sendelyezéssel, és az ajtómelyékek is helyen-helyen megvagynak.

Közepén a fundusnak vagyon egy 13 közlábakkal külllyel megerősített hosszú és magas, egészen cseréppel fedett ép kőtemplom, melyben bemenetelt engednek fatornác alatt lévő két ajtók, mely tornácnak egyike lévén a templom napnyugatról való végiben, fasorku, vaszárú, bérlett ajtaján enged bemenést az asszonvi rendnek szokás szerint a templomban. A legényifjuság is ezen aiton szokott feljárni a templomba lévő karba. A más ajtó délről a templom közepén vassorku, vaszárú bérlett, gyontáros, melyen a férfiak szoktak bémenni a templomban. Világosítják ezen templomot fában rakott három nagy üvegablakok, egy, a karban szolgáló ablakocskával együtt.

A templomban való bemenetelre a dél felől való ajtón három alább való lépést mindannvi grádicsok engedvén, annak téglával igen diszesen kirakott pädimentumoztatása bemenő uttya és piacán, szemlélteti a templom hátulsó részét egy arkussal az első részétől megkülönböztetve lenni egész bóthajtás alatt, mely boltozás is igen ép és egészséges. Az arcus oszlopának északi oldalában vagyon egy négyszegű kőből rakott prédikállószerék, mely prédikállószeréknek első részén vagyon ilyen írás: *Exclamato cum clare quod pagina Verbum, Sacra tenet Populis, non Secus atque Tuba.*

Chatedra haec erecta per Curam G. D. Stephani Maqni 1613. pro Tempore hujus loci, Existente vero Pastore D. Francisci Dalnoki Anno D. 1632. Die 9^{na} Men. Iuly. Gloria Deo. Ugyanott festett virág között ilyen betük, esztendőszámmal: *I.G.H.A. 1635.*

Ezen prédikállószerék előtt egy pulpitus is vagyon, melyen szoktak állani az éneklőkönnyvek. Mind a két nembelieknek, férfiaknak és asszonyoknak ülőszékek boruló. A templom napnyugat felől való hátsó részében keresztül hat festett táblákra készült s virágokkal ékesített kar is vagyon, melyben a férfi ifiúság szokott ülni. Harmadik tábláján ezen karnak ilyen írás olvastatik: *Hic Chorus permanens Gentium Barbararum Nefarias Turcarum destructus In Gloriam Unius Dei Patris denuo Renovatus Impensis Georgii Szakáts A. D. 1664.* A karnak alsó karéján keresztül ilyen írás: *Per Manus D. Georgii Musnai Pingebatur eodem Anno Pastore Existente H. Almasien. Ductore Praesentis Existens ecclesiae Sz. Mártoni Cognomine Szakáts Gábor.*

Vagyon a templomnak napkelet felől való részén a templom falából kiálló zászló ilyen reátett varrással való írással: *Itt Nyugszik Nemzetes Biró Gábor Uramnak virágzó életének 23. esztendő korában*

Tatárok fegyverétől sok sebei után vitézi módon elhervadt teste 8-va Octobris 1691.

Az 1781. május 1-én lefolyt vizitáció jegyzőkönyvének az épületre vonatkozó 8. pontjában a templomkastélyra ezek vonatkoznak:

A templom kerítését, vagyis castélyt felettebb megromladozott állapotjában, ennek belől való részét borzafákkal s egyéb haszontalan csemetékkel felnőttnék károsan találván... elrendelte a vizitáció „a castély fundusának a benne levő haszontalan csemetéktől megtisztítását”¹⁶.

3. Nagyajta

A falunak délre néző szálán vagyon egy fundus, melynek vicinussa napkelet felől a mezőre kijáró utca, délről a buzahatár és temetőkert, napnyugot felől az ecclesia parochiális jószága. Mely funduson épült egy négyszegű kastély, jó magoss kőfallal és három, ketteje cserép, az harmadik rongyollott sendélyfedél alatt lévő bástyákkal.

Mely kastélynak közepette vagyon az ecclesiának kőből, cserépfedél alatt és deszkapádimentummal épült, egész bolthajtásos szép nagy temploma, ennek egyik végéhez ragasztott s ugyan veres cserépfedél alatt törpe szarvazású kőtornyával együtt, melyeket egynehány kőlábak erősítenek, lévén a templomnak világosítására szolgáló hat üvegablak, ónfoglalásokkal. Bémenetelt ezen templomban veres cseréppel fedett bolthajtásos két, tonnácok alatt lévő, zöld festékes, záros és vassarkokon nyíló két ajtók engednek. Mely templomban annak a napnyugot felől való végén ugyan két kőlábakon álló, bolthajtással épült kőkar, mellyben felmenetelt a templomnak dél felől való ajtaján belől egy hosszú kőgrádits szolgáltat, lévén ezen chorusban három rend ülőszékek; nemkülönbön alatta is mind a férfiak, mind az asszonyok borulószeki, deszkából, fejéren és egyformára készültek, azon ugyan fejér hét székeken kívül, melyek a férfiak ülésének helyén, a fal mellett különös vadnak, lévén ezeknek hátok s felyülről elényülő fedelek. A prédikállószék pedig faragott kövekből szegletesen kimetcett párkányokkal és virágokkal épült, melynek előlről való egyik tábláján vagyon kimetzve egy pelikán is pislaseivel együtt, és ezek körül ezek olvastatnak: *Donáth György költsége, kinek ez cimere. 1710-ben Ez oltárt emele.* Azon kövön pedig, melyen a pelikán állva metzetett, ezen irás vagyon: *Az én lábam áll igazságban.* Ezen prédikállószéket felyülről ékesitti egy deszkából külön-különb festékekkel és aranyozással virágoson készült velum vagy corona, melynek tetején egy pelikánmadár, alsó párkányán pedig ezen irás vagyon: *In Honorem et gloriam unius veri Dei, et Filii eius Jesu Xti 1710.* Továbbá ezen prédikállószék előtt való piattzán a templomnak vagyon egy pulpitus, a feliben alkalmazott jegyző fekete táblával és körülötte a gyermekek ülésére szolgáló padszékek, nemkülönbön egy kerek asztal is, mely metcett párkányokkal, arany, lazur és egyéb festékekkel ékesített, készített az uri sz. vacsora kiszolgáltatására, ilyen irás olvastatván felső tábláján: *Felszegi Sámuel jóindulatyából készítette és atta a Nagy Ajtai Unitária Eccleának 1755-ben*¹⁷.

A vizitációnak a templomkastélyra vonatkozó határozatai
(1789. március 19—22.)

8. A generalis visitatio maga kijöven a templomból, oculari inspectione megvizsgálván az ecclesia templomát, tornyát, az ezeket körülvevő várral és ebben lévő conservatoriumokkal együtt, úgy a parochialis és mesterségjóságokon való épületeket s kerteket és ahoz képest, amint ezeket találta, minek utánna in domo parochiali considerált volna, tette ezen determinatiókat, et quidem:

Elsőbben is: Ami a várban lévő conservatoriumokat illeti, minthogy ezek közönségesen mind fából és némelyek közülük a templomhoz igen közel, annak helyezetjéhez felnyuló fedéllel fadnak építetve, az honnan vagy egy, vagy más tűz által is, kivált ellenséges üdöben azon conservatoriumok közül valamelyiknek igen könnyen történhetnék meggyulladására és ezáltal szükségképpen következnek nemcsak a conservatoriumoknak egészben, a benne lévő jókkal együtt, hanem azok által a templom s torony szarvazattjainak harangokkal, székekkel és egyéb megéghetőekkel együtt hamuvá léte, sőt valamint a templom s torony, úgy az egész vár falainak is a nagy tűz által okoztatandó megromlása, mind a privatusoknak s mind nevezetesen az ecclesiának felettébb való nagy károkkal s romlásokkal: tehát ezen nagy romlásnak s kárnak eltávoztatására s nagyobb securitasnak procuraltatására nézve ez a generalis visitationának determinatiója, hogy a nevezett faconservatoriumok közül elsőbben is azok, melyek a templomhoz közel, annak helyezetja alá felnyuló fedéllel vadnak építve, minden haladék nélkül és successive a többek is, melyek a vár falai körül épültenek, tolláltasanak és mind ezek s mind amazok helyett nem egyebüvé, hanem a vár falai körül építtessenek mások, kőből és cserépfedél alá, felosztatván e végre előre azon vár körülette való helyek ea proportione, amelyet kíván a justitia és aequitas.

Másodszor: Ami a vár falait s ehez kívülről ragasztott kőbástyákat illeti: minthogy ezek is a várral együtt megromladozott és majd minden securitason kívül való állapotban vagynak, azért pedig, hogy mint olyanok, melyekhez az egész communitas kíván just tartani, sem a communitás, sem az ecclesia által illendőleg nem procuraltatnak, sőt éppen negligaltattanak. Minek okáért ezeknek is azt a reparatióát, mely a publica securitásra, mind a templomra s mind a conservatoriumokra s azokban tartani szokott jókra nézve szükséges, oly rendeléssel committálja a generalis visitatio a curatoratusnak és felállítandó presbyteriumnak, hogy mivel azokhoz az egész communitas tart praetensiót s az egész communitas is használta mind ekediglen: tehát requirálja a curatoratus és Presbyterium mind a tit. possessoratust, mind pedig a communitast a várnak és bástyáinak communi sumpti procuralandó reparaltatása iránt és ha történnék, hogy ezen requisitionának hely ne adatassék, eo in casu az ecclesia maga költségén successive per partes procurálja mind a várnak s mind a bástyáknak szükséges és a hasznovételre megkévántató reparatióát oly praecutiók alatt, melyeknél fogva az azokra tenni szükséges költsége ne periclitálódjék¹⁸.

4. Sepsiárkos

Vagyon egy háromszegletű forma fundus a falu dereka tájékán magossocska helyen, melynek vicinusa egyfelől, um. felyül Körispatak felől a parochialis fundus előtt ugyan Körispatak felé járó országuttya; ahol a közönséges Szent György felé lejáró ut, harmadik felől a sokszor említett Körispatak felől való utból a falunak felső felibe bejáró ut. Mely mingyárt vicináltatott fundusnak magasabb részibe egy vár vagy kastély, napkeletre, északra, napnyugatra és délre fenn álló négy fedetlen bástyaival együtt, jó nagy magasságú kőfalakkal. A bástyákban belől látszik az az előtt sok esztendőekkel lött pogányok égetésének vestigiama; a kőfalai is béboritatlanok lévén, imitt-amott a tetejéről kezdettenek lehullani a kövek. A belső ambitussa ezen várnak jó és elegendő tágas, füvet teremvén pedig, a pap és a mester kaszálgattyák. Ezen kastélynak a délre álló ötödik bástyájára erigaltatva vagyon a torony, sendely megovadagult fedél alatt. Három grádicsokon mennek fel reá belől, fenn cserefából való mesterséges eröss kötésekben áll a szarvazatya, még hollyagokkal és in summitate egy báldokból készült gombbal s vitorlával együtt. Reparaltatott ezen torony circa annum 1746 és a felibe 1767. Vagyon benne két szép uj és nagy harang, melyekről alább bővebben. Ezen toronyak napkelet felől való oldalán ilyen irás olvastatik: *Qui mare, qui terras fabricavit, et caeteris oras Act 4.24 Quis sit? Salvator nos docet esse Patrem. Mat 21.25.* A délről való oldalán ilyen: *Corde humiles Dominus Cultores Nominis ejus 1. Petr 5.5. respicit utque Potens auxiliat eis Psal. 27.1.*

A kastélynak közepiben a farával egyfelől napkeletre, másfelől napnyugatra, eleivel délre, hátulyával északra, szép veres cseréppel az eccla költségén nemrégiben szarvazásába ujitott s bēfedett templom, a körül ezen templomot tartó és ugyan veres cseréppel, nro. 7 kőlabakkal együtt, a cserepezésen délről kirakattatott az esztendőszám fejr és zöld cseréppel e szerint: 1778. A templom belől jó tágas mindenütt feynyőfa deszkával pādimentumoztatott. Vagyon alatta pap és prédikállósziék irányában egy kripta, melyet készittetvén titt. Benkő Rafaj ur, maga és Horvát familia temetkezett ezelőtt belé, az ajtaja vagyon templom háta megett észak felé. A mennyezete ezen templomnak egészen kék, lazur, zöld festékkal, minden tábla megaranyozott, esztergán metszett gombokkal cifrázott, mely mennyezetnek circiter a közepén, a napkeletre álló templom ajtajával egyfelől, másfelől a katedrával szemben vagyon tábla helyett egy kereken a mennyezetnél alábacska csüggő koronaforma ékesség, mely körül ilyen irás vagyon festve: *Ao 1759. Mense August. Indust. et Sumpt. Sblis. ac Magnifici Dni Raphaelis Benkő: Hic diligit Gentem Nostram et Synagogam ejus aedificavit Nobis Luc. 7.5 Zelantisve Ecclesiae Unitariae Arkos, In Domum Dei oblationibus hoc firmamentum extenditur. Memento mei Deus, et ne deleas miserationes mens 2. Esdr. 13.14.* Ezen templomnak észak felől való feliben, közepe tájatt, a kőfal oldalához foglalva egy kőből, alatt kereken párkányzott, felyebb szegeletekre formált prédikállósziék vagyon, fejr, fekete és sárga festékkal festett: effelett egy korona zöld festékkal, melynek az alsó karimáján csengettyűformalag aranyfűst-

tel üttetett függőcskék vadnak körül; a tetején egy fából csinált ezüstözött pelikánymadárnak képe, két fiai kétfelől mellette, melynek a külső kerületein vagyon ilyen irás: *2. Cor, 13. 13 Gratia Dni Nostri Jesu Xti et Charitas Die, et communicatio Spiritus Sancti Sit cum omnibus vobis Amen*, és ezen prédikállószerkebe a papság székiből, melyen gyontáros, vassorkokon járó ajtó lévén, feljáró kögrádics. A prédikállószerke előtt szép tágas piacocská, ennek közepében Urvacsorája alkalmatosságával kitétetni szokott asztal. Ezen felyül napkelet felé vadnak a férfiak ülőszékei, kétfelől, um. délről nro. 9, észak felől is nro. 9 classisokra szagatva, jó fenyődeszkából, elegendő épségben. A délfelől való ajtón belől jobb kézre a mlgs. Horváth familia borított, kétszakaszos ülőszéke. A prédikállószerken alol napnyugat felől az asszonyok két classisokra szakasztott borulószerkei vadnak, kétfelől nro. 30. Ezek felett, a fal mellett a templomnak észak felől való oldala mellett egy darabig és napnyugoti végében cserfa lábakon festékesen épült kettős chorus, egyikében lévén a pulpitus, holott az éneklő mesterek a tanuló gyermekekkel együtt szoktak ülni, mely kitábláztatott a külső felin a mennyezethez hasonló kék lazuros festékekkel, és a prédikállószerke tele napkeletről vagyon ilyen irás: *Laudate Nomen Domini cum junioribus in Ghoro. Psal. 148.12. Renovat. sub Curat. Nbli Dno Josepho Gy. Pap et Agili Paulo Barabás*. Ezen Chorusban lévő pulpituson pedig ez az irás vagyon kitéve: *Extracta in Symbolum Pietatis Sumpt. Biassi Györke Vargyasi 1693*.

Világosították ezen templomot dél és napkelet felől való oldalán három-három táblájú, ónban foglaltatott, ép és jó öt ablakai, észak felől egy négyszögű üvegtáblájú ablakocská, mely nevezetesen a prédikállószerkekre szolgált világozást, és azon tul, ugyan északról más, a felső táblaiban ónban foglalt ép, alsó részébe megromlott mester Chorussát és pulpitusát világozó üvegtáblák. Vayon a templomnak két ajtaja, egyik dél felől, bérlett, kétfelé nyiló, vízfolyásos módgyára megrakott, zöld festékes, jó erős, négy vassorkokon járó, és hármás erős vaszárak rajta, melynek belső szemöldökön ilyen irás vagyon: *Non est hic aliud, Nisi Domus Dei, et Porta Caeli. Gen. 28.17*. Ugyanezen ajtó bérlésének a tetején: *Intra in Gaudium Dni tui. Matt. 25.21*. Ezen templomajtó előtt vagyon egy kőből rakott tornác, mennyezetes, veres cserép alatt. A másik templomajtó áll a templomnak napnyugot felől való végiben diófa festékekkel bérlett, jó sorkokon, és ugyan jó erős vaszárral, amelyen belől bal kézre vagyon a chorusba feljáró grádics. Ezen ajtó előtt is vagyon egy kötornác, veres cserépfedél alatt, melyet in Anno 1778 az ecclia maga sumptussával épített; rakta pedig két ecclatagja, um. Kús Miklós és Tegző Benedek. A dél felől való tornác előtt lenn a várban vagyon egy kőoszlop, hová az alamisnapézszerzésére a pixis v. perselly szokott kitétetni. A torony alatt is vagyon egy ajtó duplás, melyben a várba szoktak bémenni, vaszár és retesz rajta, kívül előtte cserfa rostély¹⁹.

(Az 1789. március 8. és következő napjain megtartott vizitáció a végzése 6. pontjában csak általánosságban rendeli a templom és kastély fogyatkozásainak megjavítását.)

5. Székelyderzs

Vagyon egy fundus a falu Alszeg nevezetű helyének felső feliben, in vicinitatibus északról és napkeletről az papság jószága, délről és napnyugotról a közönséges falu uttya, mely fundust körülvéssen egy négyszegre épített, némely résziben cseréppel, több részében pedig sendeliyel fedett ép, magós kastély, melyet négy szegeletin három-három szakaszokra, vagyis contignatiókra osztott és szakasztott cseréppel fedett négy erős bástyák erősítenek, lévén napkeletről a kastély kőfala folyásában egy a több bástyáknál magosabb, tseréppel fedett kötorny, melyen a kastélyban bényiló ajtó vastag cserefa deszkájának eleje nyolc vaspántokkal erősített meg, lévén sorkai vaspántokon forgók, zárjai belőlről vasretesszel és keresztül az ajtón belül a kőfalban járó vastag fával bézaratók. A torony alja boltozatos; az ezen toronyban sendelyfedél alatt lévő feljárást engedő grádics mintegy másfél ölnyileg küjel a torony oldalán vagyon. Vagyon észak felől is ezen a kastélyon más erős cserefa ajtó, melyet is keresztül hét vaspántok erősítvén, vassarkok tartanak, vasretessze lakattal zároltatik. Ezen ajtón belől jobb kézre vagyon a kastély gondviselőjének kőházacskája, melynek ajtaja vassorku és fakilincsű fában foglalt égy üvegablak által világosittatik; tüzelő kemencéje paraszt kájhából való; kereken belől fastömpökről, vagyis lábokról a kastély tetejére szarvazott sendelyes árnyék alján a dersi komunitásban lakó emberek vagyonok szabott rendek szerént tartják gabonás szuszékjokat, az ezeken felyül lévő gendákon pedig ládájokat és egyéb féltöbb házi portékájokat. Észak felől való ajtón belől mindgyárt a kastély gondviselője házacskája mellett sendellyfedél alatt csereboronából épült két gabonások is vagynak, melyek közül az egyik T. Demeter János ökegyelmée, mellette a másik tekintetes Sebessi uraké. Mind a két gabonások magok által építetttek, s birják az ecclesia engedelméből. A négy bástyákat is használja a dersi komunitás, az maga költségeinek azok szakaszaiba való tételével.

A fundusnak közepén vagyon égy 19 kőlabakkal kívülről megerősített, egészen cseréppel fedett szép kötemplom, melynek lévén két ajtai, égyik délről égy küs cserepes kötornác alatt nyit utat a templomban. Ez diófestékes vassorku és vaszaru, a más napnyugotról ugyan cseréppel fedett küs kötornác alatt kétfelé nyiló festékes ajtón enged bemenetelt, melyen kívül ezen esztendőszám vagyon: Ao 1781. Belső felén pedig ezen irás olvastatik: *Parocho Loci Martino Kováts: Rectore Scholae Francisco Imre: Curatore Ecclesiae Laurentio Veress: Artifice Januae Andreae Elekes.* Ezen ajtó is vassorkokon forgó; bézárását belől reteszben járó vas tartya. Hat ablakai ónban rakott üveg által világositanak. Padimentuma ezen templomnak jobb részint deszkás; két ülőszékei, ti. a papságé égyik ugy általellenben, a másik a nobilitásé, mindenik a templom kőfala mellett hajtottak, a többek mind a férfiaké és asszonyoké borulók. A templom piacán a papság széke előtt lévő kerek asztal mellett vagyon egy gombos, zöld festékü pulpitus. A prédikállószerék a templom nagyobb részét a kisebbel egybenfoglaló arcus eleiben észak felől vagyon kőből építve, mely felett lévő festékes gombos koronának, vagyis volumnak külső karóján ilyen irás olvastatik: *Isai : 58 w. 1. Kiáltis tellyes torokkal mint a trombita, meg ne szünnyé!*

emeld fel a te szódat. I.Tim. 2 w. 5. Egy az Isten, egy a közbenjáró is Isten és emberek között, az ember Jésus Kristus. Belől az alján ezen irás: Psal. 40. w. 7.8.9.10. Áldozatot és ajándékot nem kívánok akkor mondék: Imhol vagyok én, hogy cselekedgyem a te akaratodat. Hirde-tem a te Igazságodat a Nagy Gyülekezetben, ime az én ajándékaimat meg nem tiltom. Barta Mihály és Dénes Jutka csináltatták Ao. 1759. Oklándi Elekes András csinálta. A napkelet felől való végiben a templom oldalán egy rámában függő írott virágos kártán felül ilyen irás olvastatik: I. Tim. 2. w. 5. Egy az Isten, egy a közbenjáró is Isten és emberek között az ember Jésus Kristus. Dél felől való ajtó felett pedig ezen esztendőszám: Anno 1775. — A napnyugot felől való végiben két kőlabakra építve vagyon egy tágas kökar, melynek oldalán ezen irások vagynak: Keressétek először az Istennek országát és annak igazságát, annak utánna mind azok étel, ital, ruházat! hozzáadatok tü Néktek. Matt. 6. w. 33. Alább is mindigárt ilyen irás: Renovatum Ao. 1726, existentibus Ministris Ecclesiasticis Pastore Thoma H. Szent. Mártoni; Rectore Scholae Alexandro Gejzanovio. Curatore Georgio István, Aedilibus Stephano Dési, Georgio Pál et Johanne Menyhárt. Ezen bolthajtásos kökARBól egy vassorku, vasreteszés záros ajtón nyitattik kerülő kőgrádicson bolthajtás alatt felmenő ut a templom hijjára.

Ezen leírt templom mindenütt belől párkányos, boltozatos, kívül a templom két végeinek tetején két uj pléhcsillagos gombok vagynak, ugy a torony tetején is egy vitorlás pléhgomb. Vagyon ezen kastélyban dél felől való szegeletbástyán belől egy bő és jó vizü, kőből rakott mély kut is.²⁰

A vizitációnak a kastélyra vonatkozó határozata:

A templomnak és kastélynak bátorságban lehető helyzetetésére elkerülhetetlenül szükségesnek találta a visitatio, hogy a fából épült conservatoriumok helyett kőből vagy téglából való állittassanak, cserépfedéllel és azok is nem a templomhoz közel, mint vagynak a sub nro 3-tio megnevezettek, hanem inkább a kastély falai mellé: azért is ezt meghatározza.^{21*}

JEGYZETEK

¹ A Székelyföld leírása történelmi, régészeti s népismeii szempontból. I—VI. Bp. 1868—1873. III. k.

² Pasteiner Gyula két csoportra osztja a templomerőségeket. Ahol maga a templom volt megerősítve, azt templomerődnek, ahol pedig az erődítmény zómét a templom körül épült bástyás védőművek alkották, azokat templomkastélyoknak nevezi (Az Osztrák—Magyar Monarchia irásban és képen. VII. Bp. 1901. 65—76.).

Halaváts Gyula (Dolg. 1915. 139. 1. jegyzet) azon a címen kifogásolja a templomkastély elnevezést, hogy az szerinte szó szerinti fordítása a német Kirchenkastellnek. Meggyőződésünk szerint Halaváts Gyula téved. Ez a szó összetett főnév. Mindkét tagját külön a latinból (templum és castellum) és nem a németből vettük át. Az értelmező összetétel pedig nyelvünk törvényei szerint alakult. A kastélyon pedig csak a mai nyelvhasználat, az sem általános, ért nagyobb szabású vidéki nemesi lakó-

* A tanulmányt az alábbi kiadványból vettük: Kelemen Lajos: Művészettörténeti tanulmányok. A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta B. Nagy Margit. Bukarest, 1977. 118—179.

házat. A templomkastélyon éppen a szóösszetétel fogalomszűkítő és magyarázó természeténél fogva senki sem fogja az előbbit érteni. Az elnevezés tehát magyarosság és érthetőség szempontjából nyugodtan használható.

³ E tekintetben érdekes bizonyíték a székely faluk 1567-ből való 25 dénáros adóösszeírása (Székely Oklevéltár — a továbbiakban SzOkl — I—VIII. Kolozsvár, 1872—1898, II. 218—223.).

⁴ Erdélyi Történelmi Adatok, I—IV. 1855—1862, I. 71, 75—77.

⁵ A jegyzőkönyvek 1—180. és 415—822. lapszámmal jelölt ívei egy vaskos kötetben, a 189—414. lapok, a háromszéki rész pedig füzve az Unitárius Egyház levéltárában állanak Kolozsvárt.

⁶ A bölöni, a homoródszentmártoni és sepsiárkosi templom helyett új épült.

⁷ Orbán B. i.m. III. 21—23.

⁸ SzOkl. VI. 134—138. — Orbán Balázs ezt az oklevelet nem helyesen fordítja (Orbán B. I. 162.).

⁹ A templomkastélyt lebontották, helyette 1888—1889 között új épült. Képét Orbán B. közli.

¹⁰ Liber Generalis visitationis... 190—202.

¹¹ Orbán B. i.m. III. 14.

¹² Uo. III. 48—49.

¹³ Uo. I. 181.

¹⁴ Sándor Gergely székelyderzsi unitárius papnak a székelyderzsi unitárius egyházközségről 1910-ben írott kézirat monográfiája 39. lapján. E kézirat az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában található.

¹⁵ Az 1789-i püspöki vizsgálati jegyzőkönyv 248—252. lapján.

¹⁶ Uo. 545—546.

¹⁷ Uo. 384—385.

¹⁸ Uo. 382—383.

¹⁹ Uo. 331—334.

²⁰ Uo. 623—625.

²¹ Uo. 636.

A szerkesztő megjegyzései. A szövegen a szerző stiláris javításokat végzett. A tárgyalt műemlékekre vonatkozó általános irodalom: A magyarországi művészet története. (Szerk. Filep Lajos, Dercsényi Dezső, Zádor Anna.) I. Bp. 1970. 171—172. — Anghel, Gheorghe: Cetățî medievale din Transilvania. București, 1972. — Biró, 50—52. — Entz Géza: Székely templomerődök, Szépművészet, 1944. 4. sz. — Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955 és 1976. — Ionescu, I. 188—197, 314—332. — Opreșcu, Gheorghe: Bisericile cetățî ale sașilor în Ardeal. București, 1956. — Sigerus, Emil: Siebenbürgisch — sächsische Kirchenburgen. Hermannstadt, 1923. — Vătășianu, 570—608. — Velescu, Oliver: Cetățî țărănești din Transilvania. București, 1964. — A felsorolt szakmunkákban gazdag irodalmat is talál az érdeklődő.

A nagyajtai freskókra: Radocsay, 180., irodalommal.

A székelyderzsi freskókra: Radocsay, 216—217., irodalommal. Lásd még Drăguț, Vasile: Despre picturile murale ale bisericii fortificate din Homorod. SCIA 1964. I. 102—103. — Uő.: Considerații asupra iconografiei picturilor murale gotice din Transilvania. EMI. 1970. 3. sz. 24. — Uő.: Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania. Pagini de veche artă românească, II. București, 1972. 42, 57. Uő.: Legenda „eroului de frontieră” în pictura medievală din Transilvania. Revista muzeelor și monumentelor. Seria monumente istorice. 1974. 37—38. — Vătășianu, 604—605, 425—426, 551.

EMLEKEZTETŐ KELEMEN LAJOSRA
(1877—1963)
SZÜLETÉSÉNEK
SZÁZADIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

SZABÓ T. ATTILA

KELEMEN LAJOS A SZEMÉLYES EMLÉKEZÉS FÉNYÉBEN

Nagy tudós csak az lehet, aki
embernek is nagy.

Melich János

1. Mikor Kelemen Lajos születésének százados évfordulója közeledtével dr. Kovács Lajos püspök úr és e folyóirat gazdája, dr. Erdő János teológiai tanár barátom arra szólított fel, hogy az ünnepelt személyével kapcsolatos személyes emlékeimből valamennyit vessek papírra, első gondolatom a feladat elől való kitérés volt. Magam ugyanis többször írtam hosszabb-rövidebb méltatást már életében, aztán meg körünkből való eltávozta után is az erdélyi történetírás nagy mesteréről, s úgy gondoltam: e jelentős évfordulón méltassák mások az ő emberi nagyságát és tudományos, illetőleg tudománypolitikai érdemeit. Az első gondolathoz való ragaszkodástól végül is a szerkesztőnek az a rábeszélő érvelése térített el, hogy a folyóirat ebből az alkalomból nem ünnepi méltatást vár tőlem, hanem azt, hogy magam, aki életem java részét az ő közvetlen környezetében örök tanítvány- és munkatársként töltöttem el, hozzam-vigyem „életközelbe“ a mai olvasóhoz az Ő — sajnos, a fiatalabbak számára élő valóságában már teljesen ismeretlen, a középkorúak és idősebb rendűek számára az elámitó tudás magasságában távoli, egyre inkább ködbe vesző — emberi alakját. Szeret-